

Siyâsetnâmelerde Âyetlerin Kullanılış Biçimi

Nihat UZUN*

Atıf/Cite as: Uzun, Nihat. "Siyâsetnâmelerde Âyetlerin Kullanılış Biçimi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022), 158-184.

Öz: "Toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı" şeklinde tanımlanan siyâset müslüman topluluklar arasında gelişen önemli kurumlardan birisidir. İslam medeniyetinde ortaya çıkan ve gelişen her kurum gibi siyâset de temelde naslar çerçevesinde şekillenmiştir. Her ne kadar Kur'an detaylıca ilgilenmiş olmasa da Müslümanlar siyâsetin her alanını Kur'an'la ilişkilendirmişlerdir. Bu alanlardan birisi de siyâset literatürünün önemli bir kısmını oluşturan siyâsetnâmelerdir. Erken dönemlerden itibaren kaleme alınmaya başlanan siyâsetnâmeler genel itibariyle hükümdarlara siyâset sanatının inceliklerine dair tavsiyeler vermeyi amaçlamıştır. Bu eserlerde devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet başkanında bulunması gereken başlıca özellikler, yönetimde dikkat edilmesi veya kaçınılması gereken hususlar, devlet görevlilerinin tayin ve denetimleri, beytülmâl idaresi, devletlerarası ilişkilerde uyulması gereken kurallar, hükümdarın Allâh'a ve halka karşı sorumlulukları, devletin ayakta kalmasının temel şartları gibi konular üzerinde durulur. Siyâsetnâmelerde yazarlar iddialarını delillendirmek ve desteklemek için Kur'an âyetlerine bolca yer vermişlerdir. Bunu yaparken bazen âyetlerin mâna ve mesajını dikkate almışlar bazen de bu durumu pek önemsemeden âyetleri kendilerini destekleyecek şekilde konuşturmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Âyetlerin Bağlamı, Siyâset, Siyâsetnâme.

Usage of the Qur'anic Verses in The Books of Statecraft (Siyasatnamehs)

Abstract: Politics, which is defined as "the work of taking over the affairs of the society, conducting and managing, and the art of managing human communities", is one of the important institutions that developed among Muslim communities. Like every institution that emerged and developed in the Islamic civilization, politics was basically shaped within the framework of the holy texts.

* Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye, nirunx@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5955-9250

Although the Qur'an did not deal with it in detail, Muslims associated every aspect of politics with the Qur'an. One of these aspects is *siyasatnamehs* (the books of statecraft/government, political treatises), which constitutes an important part of the politics literature. The *siyasatnamehs*, which started to be written since the early periods, generally aimed to give advice to the rulers about the intricacies of the art of politics. In these works, the issues such as the basic principles of the state administration, the basic characteristics that a head of state should have, the points to be considered or avoided in the administration, the appointment and control of state officials, the administration of the treasury of state (*beytulmâl*), the rules to be followed in interstate relations, the responsibilities of the ruler to God and the people, the basic principles of the state's survival are focused on. In the *siyasatnamehs*, the writers have given plenty of place to the verses of the Qur'an to prove and support their claims. While doing this, they sometimes took into account the meaning and message of the verses, and sometimes they made the verses speak in a way that supports them, without paying much attention to the meaning and message.

Keywords: Tafseer (Commentary), The Qur'an, Context of the Verses, The Politics, *Siyasatnameh* (The Book of Statecraft).

كيفية استخدام الآيات القرآنية في كتب سياست نامه

الملخص: السياسة، التي تُعرّف بأنها "عمل تولي شؤون المجتمع، وتنفيذها وإدارتها، وفن إدارة المجتمعات البشرية"، هي إحدى المؤسسات المهمة التي تطورت بين المجتمعات الإسلامية. مثل كل مؤسسة نشأت وتطورت في الحضارة الإسلامية، السياسة قد تشكلت أساساً في إطار النصوص الدينية. على الرغم من أن القرآن لم يتعامل معها بالتفصيل، إلا أن المسلمين ربطوا كل جانب من جوانب السياسة بالقرآن. إحدى هذه المجالات هي كُتُب سبير الملوك (سياست نامه) التي تشكل جزءاً مهماً من أدب السياسة. كان الهدف من كتب "سياست نامه"، التي بدأت كتابتها منذ الفترات المبكرة، تقديم المشورة للحكام حول تعقيدات فن السياسة بشكل عام. في هذه الكتب يركز على القضايا مثل المبادئ الأساسية لإدارة الدولة، والسمات الرئيسية المطلوبة من رئيس الدولة، والنقاط التي يجب مراعاتها أو تجنبها في الإدارة، وتعيين مسؤولي الدولة ومراقبتهم، وإدارة خزينة الدولة، والقواعد التي يجب اتباعها في العلاقات الدولية، ومسؤوليات الحاكم تجاه الله والشعب، والمبادئ الأساسية لبقاء الدولة. في كتب سياست نامه، أعطى الكُتّاب مكاناً كبيراً لآيات القرآن لإثبات ادعائهم ودعمها. وأثناء قيامهم بذلك، أخذوا أحياناً معنى ومفهوم الآيات في الاعتبار، وأحياناً جعلوا الآيات تتحدث بطريقة تدعمها، دون الالتفات إلى معناها الأصلي ومفهومها كثيراً.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القرآن الكريم، سياق الآيات القرآنية، السياسة، كتب سياست نامه.

GİRİŞ

Arapça'daki temel anlamı, "hayvanlarla ilgilenmek, onları evcilleştirmek" olan siyâset, "idare sanatı, insanları idare etmek, insanlara işlerinde başkanlık yapmak, toplumun işlerini üzerine almak" şeklinde tanımlanır.¹ Sosyolojik bir kurum ve

¹ Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 7/336; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407), 3/938; Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, 1414), 6/108; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhîd*, thk. Mektebu Tahkîkî't-Türâs (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), 551; Ebu'l-Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, thk. Ali Şîrî

toplumun bir arada yaşama pratiği olması açısından siyâsetin gayesi ortak bilincin, ihtiyaçların ve hedeflerin bir araya getirdiği insan topluluklarının, “ortak iyilik”i gerçekleştirmelerinin ve dünya üzerinde yer edinebilmelerinin temin edilmesidir.²

İslam medeniyetinde ortaya çıkan ve gelişen çoğu kurum gibi siyâsetin de temelde naslar çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte, siyâsetin şekillenmesinde nasların -özellikle Kur’ân âyetlerinin- rolü genel ilkeler sağlamak şeklinde olmuştur. Zira naslar detaylı siyâsi sistemler ve teoriler ortaya koymamaktadır. Kur’ân söz konusu olduğunda bunun en muhtemel sebebi, Kur’ân’ın esasen bir anayasa metni veya siyâset teorisi kitabı olmaması ve öncelikli olarak bir siyâsi organizasyonun tesisini amaçlamamasıdır. Dolayısıyla ondan böyle bir belirleme de beklenmemelidir. Ayrıca bütün şartları, kuralları ve detaylarıyla Kur’ân tarafından belirlenmiş bir siyâsi sistemin, toplumların ve anlayışların hızlı ve köklü değişimi sebebiyle nüzul sonrası dönemde donukluğa ve tıkanmalara sebep olacağı da aşikârdır. Kur’ân’ın asıl hedefi, temelinde tevhid inancının bulunduğu, aklın ve vahyin güzel görüp emrettiği bir adalet ve ahlak düzenini insanlar arasında yaygınlaştırmaktır.³ Nitekim birçok âyette onun bu hedefinden bahsedilmektedir.⁴

Müslümanlar gerek Hz. Peygamber’in vefatının ardından ortaya çıkan siyasi/itikadi mezhepler bağlamında, gerek iktidar mücadelelerinde gerekse de oluşturdukları siyâset literatüründe âyetlerden bir şekilde yararlanmışlardır. Bu yararlanma hem temel ilkeler hem de -Kur’ân çoğunlukla bahsetmiyor olmasına rağmen- detaylar konusunda olmuştur.⁵

Siyâsetle ilgili faaliyetlerin diğer kısımlarında olduğu gibi siyâsetnâme/nasihâtname türü eserlerde de gerek görüldükçe naslardan destek aranmıştır. Bu sebeple ele alınan konu bağlamında âyetlerden deliller getirilmeye çalışılmıştır. Bu delillendirme çabalarında en çok dikkat çeken husus kimi zaman âyetlerin tabî ve tarihsel bağlamlarının göz ardı edilmiş olmasıdır. Âyetler bağlamlarından çıkarılıp sadece lafızları üzerinden değerlendirilene müellifin veya eserini takdim ettiği yöneticinin siyâset anlayışını destekleyecek şekilde yorumlanıp açıklanmaya çalışılmıştır. Öyle görünüyor ki siyâsi-itikadi mezhepler ve iktidar mücadeleleri alanında Kur’ân âyetlerinin kullanılması daha ziyade onun yegâne meşruiyet kaynağı olarak görülmesiyle ilgilidir. Bunun dışındaki siyâsi literatüre dair eserlerde (siyâsetnâmeler, nasihatnâmeler vb.) âyetlerin sıklıkla kullanımı ise

(Beirut: Dâru’l-Fıkr, 1424), 8/322; Hızır Murat Köse, “Siyaset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/294.

² Ahmet Yaman, *İslâm Hukukunun Oluşum Süreçlerinde Siyâset Hukuk İlişkisi* (Konya: Yediveren Yayınları, 2004), 7.

³ Süleyman Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 34-35.

⁴ Bk. el-İsrâ 17/9-10; Tâhâ 20/98; el-Fâtır 35/3; Sâd 38/65.

⁵ Nihat Uzun, *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 155-244.

meşruiyet meselesinin yanında Kur'ân'ın hayatın her alanına dair mutlaka bir beyanda bulunduğu düşünülmesiyle ilgilidir.⁶

Otuzdan fazla siyâsetnâme örneğinin incelenmesi neticesinde oluşturulan makalede siyâsetnâmelerin niteliği, İslâm siyâset düşüncesi içindeki yeri ve daha ziyade bu eserlerin âyetleri kullanım biçimi ele alınmaya çalışılacaktır. Bununla hedeflenen, siyâsetnâme yazarlarının Kur'ân'la siyâset düşüncesi arasında kurdukları bağın keyfiyetini ve bu keyfiyetin dayandığı muhtemel ilkeleri ortaya koyabilmektir. Her ne kadar siyâsetnâmeleri çeşitli yönlerden inceleyen akademik çalışmalar yapılmışsa da, görebildiğimiz kadarıyla özellikle bu makalenin temel konusu olan siyâsetnâmelerin âyetleri ele alış biçimi üzerine bu denli kapsamlı bir inceleme yapılmamıştır. Kaynaklarımız arasında da yer alan, Nurullah Yazar'a ait "Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyasetnâmelerden Yansımalar" isimli makale bu konuyla alakalıysa da örneklerinin ve buna bağlı olarak değerlendirmelerinin son derece sınırlı oluşu sebebiyle konunun etraflıca kavranması açısından pek yardımcı olmamaktadır. Sınırlı sayıdaki doktora ve yüksek lisans tezlerinde de siyâsetnâmeler çeşitli açılardan incelenmesine rağmen onların âyetleri kullanma biçimi üzerinde pek durulmamış görünmektedir.

1. Siyâset ve Ahlak Literatürünün Önemli Bir Parçası: Siyâsetnâmeler

İslâm siyâset düşüncesi literatürünün önemli bir kısmını siyâsetnâme/nasihatnâme geleneği oluşturmaktadır. Siyâsetnâmeler, dönemin sultan ve devlet adamlarına pratik tavsiyelerde bulunmak ve adaletli bir yönetim oluşturmalarını sağlamak amacıyla yazılan siyâsi, ahlaki ve dini içerikli eserlerdir. İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren kaleme alınmaya başlanan bu eserler genel itibarıyla hükümdarlara siyâset sanatının inceliklerine dair tavsiyeler vermek amacındadır. Çoğunlukla devlet başkanları için yazılmış olmakla birlikte, devlet görevlileri için yazılanların yanı sıra, genel olarak siyâset sanatı dâhil, ibadet, ahlak, âdâb-ı muâşeret gibi dini ve sosyal içerikli olanları da vardır.⁷ Bu eserlerde devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet başkanında bulunması gereken başlıca özellikler, yönetimde dikkat edilmesi veya kaçınılması gereken hususlar, devlet görevlilerinin tayin ve denetimleri, beytülmâl idaresi, devletlerarası ilişkilerde uyulması gereken kurallar, hükümdarın Allâh'a ve halka karşı sorumlulukları, devletin ayakta kalmasının temel şartları gibi konular üzerinde durulur.⁸

⁶ Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 118.

⁷ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnameleri* (Ankara: Kültür ve Sanat Yayınları, ts.), 20.

⁸ Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 10/ (01 Ocak 1963), 168; Mahmut Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3/1 (1989), 245-248; Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Siyâsetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/304.

Siyâsetnâmelerde devrin zihniyet, anlayış ve inancına göre en ideal ya da en uygun ahlaki, sosyal ve siyasal organizasyonun nasıl olması gerektiği, bu amaçlara hangi yollardan ulaşılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Halkın, toplumun ve devletin durumu tasvir edilerek hükümdarlara nasıl bir tavır takınmak, hangi tedbirleri almak ve ne türlü bir islahata girmek gerektiği hususunda öğütler verilir. Bu arada kötü yönetimin, adaletsizliğin ve zulmün zararlı sonuçları ortaya konulur.⁹

Siyâsetnâmeler bir ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve bu ihtiyacı karşıladıkları sürece de işlevsel olmuşlardır. Siyâset üzerindeki anlaşmazlıklar ve devletin doğası üzerine yapılan tartışmalar siyâsetnâmelerin oluşmasının iç dinamikleri olarak görülebilir.¹⁰ Bununla birlikte bir yazın türü olarak şöhret bulması, alana katkıda bulunma veya idareciler tarafından takdir görme isteği gibi sebepler de siyâsetnâmelerin oluşmasında etkili olmuştur.¹¹ Filozof yahut kelimcilerin aksine, daha çok pratik siyâset içinde vazife almış siyâsetnâme yazarları idarecilere el kitabı olacak eserler kaleme almışlar ve toplumda adaletli düzenin önemine ve bunun devamı için siyâsetin bu husustaki rolüne dikkat çekmişlerdir.¹² Bazı araştırmacılar bu eserlerde çok faydalı bilgiler bulunsa da ciddi bir devlet ve siyâset felsefesine rastlanmadığı görüşündedirler.¹³ Filozofların konuyla ilgili eserleriyle mukayese edildiğinde böyle bir yorum yapmak mümkün olabilir fakat yazılış gayeleri ve muhtevaları göz önüne alındığında siyâsetnâmeler ortaya çıktıkları milletlerin toplum ve devlet geleneklerini, zihniyetlerini ve felsefelerini tanımak açısından olduğu kadar, siyâset sosyolojisi açısından da önemli belgelerdir.¹⁴

Siyâsetnâmelerin ilk kaynaklarını önceki kültür ve medeniyetlere dair eserler ile yönetim sanatına dair tecrübeler oluşturmaktadır. Bunun yanında siyâsetnâme yazarları, başta Fars tarih ve siyâset geleneği olmak üzere, Hind hikmetinden ve Yunan filozoflarının ideal devlet düşüncesinden de esinlenmişlerdir. Bu sebeple siyâsetnâmelerde İran krallarının hayat hikâyelerini anlatan bazı eserlerden, ilk dönem İslâm devletlerinde görev yapan Fars kökenli devlet adamlarının eserlerinden, Hind filozof ve krallarının siyasi kuralları ve ahlakî uygulamalarından, Yunan filozoflarının ideal devlet kuramına dair görüş ve sözlerinden, İslam öncesi Arap krallarının hikâyeleri ve siyasi tecrübelerinden ve Çin kültürüne mensup filozof ve

⁹ Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler", 246.

¹⁰ Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014), 9.

¹¹ Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyasetnâmeler (I) (Siyâset ve Siyâsetnâmeler Hakkında Genel Bilgiler)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 [Prof. Dr. Şaban Kuzgun Armağanı] (2000), 24.

¹² Köse, "Siyaset", 37/298.

¹³ Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 47.

¹⁴ Levend, "Siyaset-nâmeler", 167; Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler", 245.

kralların siyâset sanatına dair bilgi ve tecrübelerinden faydalanılmıştır.¹⁵ Bu literatürde fıkıh ve diğer disiplinlerde işlenmeyen protokol ve strateji konularına yer verildiği gibi hitap ettiği idareciye kendi iktidarı çerçevesinde nasıl davranması ve uzun vadede ne gibi tedbirler alması gerektiğine dair öğütlerde bulunulur.¹⁶

İslam dünyasında siyâsetnâmelerin ilk örneklerinin Hz. Ali döneminden itibaren görülmeye başlandığı söylenebilir. Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750), *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillâh* ya da *Risâletü Abdilhamîd el-Kâtib fi Nasîhati Veliyyilâh* risalesinin de Arap edebiyatındaki ilk siyâsetnâmelerden olduğu söylenmektedir.¹⁷ Emevîler döneminde yazılıp hem ortaya çıkan toplumsal karışıklıkların çözülmesi için öneriler sunan hem de siyasi ve askeri öğütler içeren bazı risalelerin de siyâsetnâme türünde olduğu kabul edilmektedir.¹⁸ Daha sonra başta İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759) olmak üzere Câhiz (ö. 255/869), Fârâbî (ö. 339/950), Mâverdî (ö. 450/1058), Nizâmülmülk (ö. 485/1092), Gazzâlî (ö. 505/1111), Turtûşî (ö. 520/1126), İbnü't-Tiktakâ (ö. 709/1309'dan sonra), İbn Cemâa (ö. 733/1333), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi meşhur âlim ve devlet adamları el-ahkâmu's-sultâniyye, es-siyâsetü's-şer'iyye, âdâbü'l-mülûk, âdâbü'l-vüzerâ, nasîhatü'l-mülûk ve benzeri başlıklar taşıyan siyâsetnâme eserleri kaleme almışlardır.¹⁹

2. Siyâsetnâmelerde Âyetlerin Kullanımı

Yukarıda sayılanlara ilave olarak, siyâsetnâmelerin iddialarına delil, dayanak ve destek olarak kullandıkları önemli kaynaklar arasında hiç şüphesiz âyet ve hadisler de yer almaktadır. Bu eserlerde hemen her konuda âyetlere ve hadislere müracaat edildiği görülebilmektedir. Hilâfet, adalet, emanet ve meşveret/şûrâ gibi temel siyasi ilkelerin özellikle âyetlerden çıkarılmaya çalışıldığını ve hadislere desteklendiğini söylemek mümkündür.²⁰ Bunların yanında, iktidarın meşruiyeti ispatlanırken, idarecilerde bulunması/bulunmaması gereken özellikler anlatılırken birçok âyetten istifade edilmiştir. Müellifler bazen âyetlerin sadece bir kısmını kullanırken bazen bütün bir âyete yer verirler. Bazen de farklı müelliflerin aynı konuyla ilgili olarak aynı

¹⁵ Hasan Hüseyin Adaloğlu, "Siyâsetnâmelerin Klasik Kaynakları", *Osmanî Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2004), 1.

¹⁶ Köse, "Siyaset", 37/298.

¹⁷ Güldane Gündüzöz - Soner Gündüzöz, "Arap Edebiyatında İlk Siyâsetnâme Ahdü Mervân Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi* XI/31 (2007), 221.

¹⁸ Adaloğlu, "Siyâsetnâme", 37/304.

¹⁹ Adaloğlu, "Siyâsetnâmelerin Klasik Kaynakları", 3; Adaloğlu, "Siyâsetnâme", 37/304-306; Gündüzöz - Gündüzöz, "Arap Edebiyatında İlk Siyâsetnâme Ahdü Mervân Üzerine", 218-219.

²⁰ Hadislerin kullanımı için bk. Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (III) (Ebû'n-Necîb'in en-Nehcû'l-Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivâyetler)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 44-53.

âyetin sadece bir parçasını veya tamamını kullandıkları görülebilmektedir.²¹ Bazı müellifler âyetlere çok daha az yer verip eserini geçmiş siyâset adamlarının ve hikmet sahibi kimselerin sözleriyle doldururken bazıları da âyetlere bolca yer vermektedir. Bu gibi durumlarda müellifin meşrebini ön plana çıktığını söylemek mümkündür.

Ele alınan konularla yer verilen âyetlerin ilişkisi dikkate alındığında, siyâsetnâme müelliflerinin âyetleri kullanma biçimlerini temel olarak iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki müelliflerin âyetleri mâna ve mesajını daha ziyade dikkate alarak kullanmalarındır. Burada “mâna ve mesaj” derken kastettiğimiz, âyetin nüzul ortamında ve öncesi-sonrası, başı-sonu itibarıyla içinde yer aldığı tabii ortamında (siyâk) ifade ettiği mâna ve vermek istediği mesajdır. İkincisi ise müelliflerin âyetleri daha ziyade sadece lafızları açısından değerlendirip kullanmalarındır. Bu kullanımda âyetlerin anlamı nüzul ortamından yahut içinde buldukları siyaktan değil sadece lafızlarından elde edilmektedir. Aşağıdaki başlıklarda her iki durumun da örneklerine yer verilecektir.

2.1. Mânayı ve Mesajı Dikkate Alan Kullanımlar

Siyâsetnâmelerdeki âyet kullanımlarının çoğunlukla bu şekilde olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre müellifler inceledikleri konuya mâna ve mesaj bakımından uygun düşen âyetleri seçmekte ve bu şekilde sözlerine Kur’ân’dan destek bulmaktadırlar. Mesela sultana yahut yöneticilere itaat konusunu ele alırken “*Ey iman edenler! Allâh’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan yöneticilerinize (ulüleme) de itaat edin.*”²² âyetini²³; vezirlik müessesesini anlatırken Hz. Mûsâ’nın dilinden nakledilen “*Bana ailemden bir de vezir (yardımcı) ver*”²⁴ âyetini²⁵; askerlerin savaşa teşvik edilmesini

²¹ Nurullah Yazar, “Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyasetnâmelerden Yansımalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/2 (2019), 897.

²² en-Nisâ 4/59.

²³ Ebu’l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl el-Harrânî es-Sâbiî, *Rusûmu Dâri’l-Hilâfe*, thk. Mîhâil Avvâd (Beyrut: Dâru’r-Râid el-Arabî, 1986), 134; Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, ts.), 16; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *et-Tibru’l-Mesbûk fi Nasîhati’l-Mülûk*, haz. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1409), 43; Ebû’n-Necîb Celalüddin Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah eş-Şeyzerî, *el-Menhecü’l-Meslûk fi Siyâseti’l-Mülûk*, thk. Ali Abdullâh el-Mûsî (Zerka: Mektebetü’l-Menâr, 1987), 626; Takiyyüddîn Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’s-Şer’iyye fi İslâhi’r-Râ’î ve’r-Ra’iyye* (el-Memleketü’l-Arabiyyetu’s-Su’ûdiyye: Vizâretü’s-Şüûni’l-İslâmiyye, 1418), 6.

²⁴ Tâhâ 20/29.

²⁵ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *Tuhfetü’l-Vüzerâ*, thk. Sa’d Ebû Diye (Amman: Dâru’l-Beşîr, 1994), 39; Ebû Ya’la Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1421), 29; Ebu Bekr Muhammed b. el-Velîd el-Fihri et-Turtûşî, *Sirâcü’l-Mülûk*, thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr (Kahire: ed-Dâru’l-Misriyye, 1414), 69; Mahmûd b. İsmail b. İbrâhîm el-Hayrbehtî, *ed-Dürretü’l-Garra fi Nasîhati’s-Selâtin ve’l-Kudât ve’l-Ümerâ* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417), 212; Ebû Abdullâh

ve bu konuda cesaret ve sabır göstermeleri gerektiğini anlatırken “*Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler...*”²⁶ âyetini²⁷; müslüman toplumun çoğunluğunun görüşüne muhalefet ederek isyana kalkışan grupların durumu ele alınırken “*Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allâh’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın...*”²⁸ âyetini²⁹; emaneti ehline vermek ve insanlar arasında adaletle hükmetmek gerektiği konusunu anlatırken “*Allâh size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...*”³⁰ âyetini³¹ delil ve destek olarak kullanmaktadırlar.

Bu tür kullanımlarda âyetlerin tarihi ve tabii bağlamlarına olabildiğince dikkat edildiği gözlemlenmektedir. Böyle olduğu için âyetlerin ele alınan konuyla sadece lafzen değil mâna ve mesaj bakımından da uyumlu olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

2.2. Sadece Lafza İtibar Eden Kullanımlar

Bu başlık altında inceleyeceğimiz âyetler ise siyâsetnâme yazarları tarafından bağlamları büyük oranda göz ardı edilip sadece lafızları dikkate alınan âyetler olacaktır. Hemen belirtmek gerekir ki bu tür kullanımlar epey bir yekûn tutsa da siyâsetnâme yazarlarının genel tavrını oluşturmamaktadır. Bununla birlikte onlar ele aldıkları konuya Kur’ân’dan destek bulmak için kimi âyetlerin sadece lafızlarının ilgili konuya yakınlığını yeterli görmüşler ve âyetleri kullanmaktan geri durmamışlardır. Bu tür bir tavır elbette ki İslâmî ilimlerin diğer alanlarında da görülmektedir.

Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Asbahî el-Endelusî İbnü’l-Ezrak, *Bedâi’u’s-Silk fi Tabâi’i’l-Mülk*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Irak: Vizâretü’l-İ’lâm, ts.), 175.

²⁶ el-Enfâl 8/65.

²⁷ eş-Şeyzerî, *el-Menhecü’l-Meslûk*, 616; Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Sadullah İbn Cemâa, *Tahrîru’l-Ahkâm fi Tedbîri Ehli’l-İslâm*, thk. Fuâd Abdulmün’im Ahmed (Doha: Dârü’s-Sekâfe, 1408), 160.

²⁸ el-Hucurât 49/9.

²⁹ el-Mâverdü, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 101; el-Ferrâ, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, 55; eş-Şeyzerî, *el-Menhecü’l-Meslûk*, 661; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye*, 77; İbn Cemâa, *Tahrîru’l-Ahkâm*, 27; Necmeddîn et-Tarsûsî, *Tuhfetü’t-Türk*, çev. Muhammed Usame Onuş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 26.

³⁰ en-Nisâ 4/58.

³¹ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye*, 6, 51; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku’l-Hükmiyye fi’s-Siyâseti’ş-Şer’iyye*, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamd (Mekke: Dâru Âlemi’l-Fevâid, 1428), 246; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Rıdvân İbnü’l-Mevsilî, *Hüsnu’s-Sülûk el-Hâfiz Devleti’l-Mülûk*, thk. Fuâd Abdulmünim Ahmed (Riyad: Dâru’l-Vatan, ts.), 81; Âşık Çelebi, *Mi’râcü’l-Eyâle ve Minhacü’l-Adâle: Aşık Çelebi’nin Siyasetnamesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. Muhammed Usame Onuş-Abdurrahman Bulut-Ahmet Çelik (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, 2018), 120; Şihâb en-Neyrîzî, *Miftâhu’s-Sa’âde fi Kavâ’idi’s-Siyâde*, çev. Abdullah Dodangeh (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 94.

Buradaki âyet kullanım biçiminin arkasındaki en güçlü saik, lafızların umumluk özelliğinin öncelikle dikkate alınmış olmasıdır. Yazarların tavrından anlaşıldığına göre lafızlarının umumluk ifade etmesi, bir âyetin esasen bahsetmediği konulara da teşmil edilebilmesini sağlamaktadır.

Bu kısımda, siyâsetnâmelerdeki bu tür kullanım örneklerinden bazılarını başlıklar halinde vererek âyetlerin bağlamları ve nispeten göz ardı edilen anlamları hakkında değerlendirmelerde bulunacağız.

2.2.1. İlmi Gizlememek

Mâverdî (ö. 450/1058), *Nasîhatü'l-Mulûk*³² isimli siyâsetnâmesinin mukaddimesinde, kendisini bu kitabı yazmaya sevk eden şeylerden birisinin Allâh Teâlâ'nın şu âyetleri olduğunu söylemektedir: “*Allâh, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diyerek söz almıştı*”³³; “*İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allâh hem de bütün lânet ediciler lânet eder.*”³⁴ Devamla yer verdiği hadislerden de anlaşıldığı üzere Mâverdî bu âyetleri ilmi gizlememek gerektiği konusunda delil olarak kullanmaktadır.³⁵

Esasında bu hususta Mâverdî yalnız değildir. Taberî (ö. 310/923) gibi bir erken dönem müfessiri de -her ne kadar Yahudiler hakkında inmiş olsalar da- bu âyetlerin mânalarının, kendisinde bulunan ve Allâh'ın insanlara açıklamasını farz kıldığı ilmi/bilgiyi onlardan gizleyen herkese teşmil edileceğini ve böyle yapanların da laneti hak edeceğini belirtmektedir. Taberî'nin “*Allâh'ın insanlara açıklamasını farz kıldığı bilgi*” derken kastettiği, ilim sahibi olan herkeste bulunan bilgidir. Çünkü o, yukarıdaki ikinci âyetle Rasûlullâh'ın “*Bir kimseye bildiği bir bilgi hakkında soru sorulur, o da bunu gizlerse kıyamet gününde kendisine ateşten bir gem vurulur*”³⁶

³² Fuâd Abdülmün'im Ahmed, klasik kaynakların çoğunda adı geçmeyen kitabın Mâverdî'ye nisbetini kabul etmemekte ve Ebû Zeyd el-Belhî'ye ait olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, *Ebu'l-Hasen el-Mâverdî ve Kitâbu "Nasîhatü'l-Mülûk"* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmî'a, ts.), 13-33. Eseri Türkçe'ye tercüme eden araştırmacı ise yaptığı incelemeler sonucunda Fuâd Abdülmün'im'in iddiasının zorlama bir görüş olup kitabın el-Mâverdî'ye aidiyetinde şüphe bulunmadığı kanaatine ulaşmıştır. Bk. Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, *Siyâset Sanatı - Nasîhatü'l-Mülûk*, çev. Mustafa Sarıbiyık (İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000), 36-41.

³³ Âl-i İmrân 3/187.

³⁴ el-Bakara 2/159.

³⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, thk. Hıdır Muhammed Hıdır (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1983), 33.

³⁶ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaud vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 16/264.

hadisinin aynı mânayı ihtiva ettiğini düşünmektedir.³⁷ Oysa bu âyetlerde ehl-i kitaptan, özel olarak da Yahudilerden bahsedildiği açıktır. Onlar kitaplarında yer alan bazı hakikatleri kendi lehlerine olacak şekilde gizledikleri için bu şekilde itaba maruz kalmışlardır. Bu durumda şayet âyetin lafızlarındaki umumluk dikkate alınacaksa kendi ilahi kitaplarında bulunan hakikatleri işlerine yarayacak şekilde gizleyen başka kimselere (mesela Müslümanlara) teşmil edilebilir. Nitekim Derveze (1888-1984) de Bakara sûresindeki âyetten hareketle, Allâh'ın kitabındaki rehberlik ve açık delillerden herhangi bir şeyi gizleyen herkesin laneti hak etmiş olacağını söylemektedir.³⁸ Dolayısıyla bilgisini insanlara aktarmayan yahut kitap haline getirmeyen kimselerin de bu tavırlarından dolayı lanete muhatap olacaklarını söylemek maksadı aşmak olacaktır.

2.2.2. Emânete Tâlip Olmak

Siyâsetnâme/nasihâtname türünün mühim örneklerinden olan eserinde Turtûşî (ö. 520/1126), görev verilmediği yahut davet edilmedikleri halde idari görev almak isteyen ve bu tür işlere talip olanların eleştirildiğini ve hoş görülmediğini belirttiği bölümde, "Allâh Teâlâ emaneti elde etmek için çabalayanları cahil olarak vasıflandırmaktadır" diyerek meşhur "emânet" âyetini³⁹ nakletmektedir. Bu te'vilini haklı çıkarmak için de Rasûlullâh'tan "Kadılar üç sınıftır. Birisi cennette, diğer ikisi ateştedir. Cennette olanı, hakkı bilip onunla hüküm verendir. İnsanlar arasında bilgisizce hüküm veren ile hakkı bilip hükümde haksızlık yapan ise ateştedir."⁴⁰ hadisini aktaran Turtûşî'ye göre hadisteki son iki kişi, fıski ve cehaleti sebebiyle kadılık makamına getirilemeyecek kadar zayıftırlar.⁴¹

Âyetteki "emânet" kelimesiyle tam olarak neyin kastedildiğine yönelik te'viller bir yana,⁴² burada emâneti yükledikten sonra onu gerektiği gibi taşımayı beceremeyen ve bu konuda titizlenmeyen insan eleştirilmektedir. Elmalılı'nın (1878-1942) ifadeleriyle "insan Allâh'ın ve ibâdullahın hukukunu yüklediği halde lâyıkiyle îfa etmeyip kendine yazık ediyor."⁴³ Turtûşî'nin bahsettiği husus ise göreve talip olma meselesidir. O, "emânet" ifadesini genelleştirerek âyeti bahsettiği konuyla

³⁷ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 3/251-252.

³⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383), 6/273.

³⁹ "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir." (el-Ahzâb 33/72).

⁴⁰ Ebû Dâvud, *Akziye*, 2; İbn Mâce, *Ahkâm*, 3.

⁴¹ et-Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 176.

⁴² Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu - Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 4/405-406.

⁴³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 6/3935.

ilişkilendirmiştir fakat görüldüğü üzere buradaki “emânet”le kadılık görevine talip olma arasında müellifin düşündüğü türden bir bağ kurmak isabetli değildir.

2.2.3. Düşmanın Hediyesini Kabul Etmek

Necmeddin Ebû İshak et-Tarsûsî (ö. 758/1357) *Tuhfetü't-Türk* isimli kitabında düşman komutanından gelen hediye emir kabul edip edemeyeceğine dair şunları söyler: “Düşmanın hükümdarı, ordunun emirine bir hediye gönderirse onu kabul etmesinde bir beis yoktur. Bu Müslümanlar için fey’ olur. Çünkü [o hükümdar] sırf [emirin] kendisi için değil emirin izzeti ve Müslümanlarla elde ettiği izzet sebebiyle o hediye vermiştir. Bu da Müslümanların gücüyle elde edilmiş mal konumunda olur. Bu durum Resûlullah’a (sav) gelen hediyelerden farklıdır. Çünkü onun kuvveti de izzeti de Müslümanlar ile kâim değildir. Zira Allâh Teâlâ “*Allâh seni insanlardan korur*”⁴⁴ buyurmuştur. Bu sebeple hediye sadece Rasûlullâh’ın (sav) olur.”⁴⁵

Her ne kadar İbn Haldûn’un (ö. 808/1406) asabiyet teorisiyle çelişse de,⁴⁶ Rasûlullâh’ın Allâh’ın elçisi olması ve vahiyle desteklenmesi sebebiyle kuvvetinin ve izzetinin Müslümanlar ile kâim olmadığını söylemek bir dereceye kadar anlaşılabilir bir husustur. Fakat bu yargı için “*Allâh seni insanlardan korur*” âyetini delil olarak kullanmak isabetsizdir. Çünkü bu âyet Rasûlullâh’ı tebliğ görevinde desteklemek ve cesaretlendirmek amacındadır.⁴⁷ Yoksa işlerini yürütmek için Müslümanların yardımına ihtiyacı olmadığını anlatmak için değil. Zira Rasûlullâh bu âyetten önce olduğu gibi bundan sonra da Müslümanlardan destek almıştır ve zaferlerini onların da desteğiyle elde etmiştir.

2.2.4. İlk İki Halifenin Meşruiyeti

Muhammed b. Abdülkerîm Şihâb en-Neyrîzî (ö. 800/1397’den sonra), siyâsetnâmesinde Hz. Peygamber’den sonra yönetimi ele alan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in halifeliklerini delillendirme sadedinde şöyle bir çıkarım yapmaktadır: “Diğer bir delil ise Allâh Teâlâ’nın şu sözüdür: “*Allâh, içinizden iman edip de sâlih ameller işleyenlere, kendülerinden önce geçenleri halife kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka halife kılacağına vaad etmiştir.*”⁴⁸ Âyette geçen istihlâf vaadi ittifakla ya Ali hakkında ve ondan

⁴⁴ el-Mâide 5/67.

⁴⁵ Necmeddin et-Tarsûsî, *Tuhfetü't-Türk*, s. 110.

⁴⁶ İbn Haldûn’un asabiyet anlayışına göre bedâvette insanları diğer insanlardan gelebilecek şiddete karşı koruyacak, kendi cesaret ve kuvvetlerinin dışında, yegâne unsur aynı kaderi paylaştığı insanların yardımı ve desteğidir. Dolayısıyla bâdiyenin kendine özgü zor şartlarında birlikte yaşadığı insanların, genellikle de yakın aile fertlerinin desteği ve yardımı olmadan kimse hayatta kalamaz. Akif Kayapınar, “İbn Haldûn’un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 [İbn Haldûn Özel Sayısı I] (2006), 88.

⁴⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 9/181-183.

⁴⁸ en-Nûr 24/55.

sonra gelen kişi hakkındadır ya da Ebû Bekir ile ondan sonra gelen kişi hakkındadır. Birinci görüş ittifakla bâtuldu. İkinci görüş ise geçerli ve makbul olan görüştür.”⁴⁹

Neyrîzî, Hz. Ömer’in faziletlerini saydığı bir yerde, aynı âyet üzerinden hilafetin kendisine Kur’ân’ın va’di olduğunu belirterek şunları söyler: “Zira o, Hâlid b. Velîd’in kardeşi Osman b. el-Velîd b. Muğire’nin hizmetinde iken Allâh Teâlâ onu müslümanlıkla aziz kılmış ve nübüvvet mucizesiyle ona vaad ettiğini şu âyet-i kerîmesinde açıklamıştır: “*Allâh, içinizden iman edip de sâlih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri halife kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka halife kılacağına vaad etmiştir.*”⁵⁰ Dolayısıyla Ebûbekir’den (radiyallâhu ‘anhuma) sonra onu yeryüzünün halifesi kıldı.”⁵¹

Neyrîzî ve başka sünnî âlimlerin bu ve benzeri âyetleri hulefâ-i râşidînin halifelikleriyle ilişkilendirmeleri Şîa’nın bu husustaki tavrına bir tepki niteliğindedir. Onların her fırsatta âyetleri Hz. Alî’nin imâmeti yönünde te’vil etmeleri sünnî âlimlerin böyle bir çaba içine girmelerine sebep olmuştur.⁵² Kaldı ki Neyrîzî her ne kadar âyetin anlamı hususunda bir ittifaktan bahsetse de müfessirler aynı fikirde değildir. Burada genel bir hitap vardır ve Allâh’ın yolundan yürüyenlere O’nun yeryüzünde çeşitli imkânlar bahsedeceğine dair vaadi söz konusu edilmektedir. Burada Müslümanlardan önce gelenler ise İsrailoğullarıdır. Onlar da geçmişte isyankâr olmadıkları dönemlerde Allâh’ın vaadettiği şeylere kavuşmuşlardır.⁵³ Dolayısıyla buradaki istihlâf vaadi, siyâsi anlamda halifelik değil, Allâh’ın buyruklarına uyma sonucunda elde edilmesi vaad edilen dünya ve âhîret nimetleridir.

2.2.5. Devletin Bekası

İbn Haldûn’un tarih üzerine yazdığı kapsamlı eserinin mukaddime bölümünde, devletin kuruluşu, mücadeleleri, bekası ve yıkılışı hakkındaki sözleri bir tür siyâsetnâme olarak kabul edilebilir. O, bu bölümde fikirlerini aktarırken kimi zaman âyetlerden destek almakta ve onların delaletine başvurmaktadır. Mesela devletin kaosa sürüklenmesinin sebeplerinden bahsettiği yerde “...Onun için Farslarda ve diğer milletlerde olduğu gibi, herkesin kabul edip itaat edeceği siyasi kanunların olması bir zorunluluktur. Eğer devlet böyle bir siyâsetten yoksun kalırsa işler düzene girmez ve hâkimiyeti tam olarak gerçekleşmez” demektedir. İbn Haldûn bu sözlerini

⁴⁹ en-Neyrîzî, *Miftâhu’s-Sa’âde*, 72.

⁵⁰ en-Nûr 24/55.

⁵¹ en-Neyrîzî, *Miftâhu’s-Sa’âde*, 282.

⁵² Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, 114.

⁵³ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdîrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, ts.), 4/118.

bir âyette geçen “Önce gelip geçenler arasında da Allâh’ın âdeti böyle idi”⁵⁴ cümlesiyle bağlamaktadır.⁵⁵

Sadece cümle olarak bakıldığında âyetteki ifadenin İbn Haldûn’un söylemek istedikleriyle uyumlu olduğu düşünülebilir fakat âyetin tamamında peygamberlerden ve Allâh’ın onlar hakkındaki uygulamasından bahsedilmektedir. Âyetin tamamı şöyledir: “Allâh’ın, kendisine helâl kıldığı şeyde Peygamber’e herhangi bir vebâl yoktur. Önce gelip geçenler arasında da Allâh’ın âdeti böyle idi. Allâh’ın emri mutlaka yerine gelecek, yazılmış bir kaderdir.” Açıktır ki buradaki “daha önce gelip geçenler” den maksat, önceki peygamberlerdir.⁵⁶ Burada İbn Haldûn âyetteki ifade sadece lafzen söylemek istediklerine uygun düştüğü için iktibas yapmakta sakınca görmemiştir. Fakat âyetin siyakına bakılmadığı zaman bu cümlenin hakikaten devletin siyâsi kanun geleneğiyle ilgili olduğu düşünülebilir ki bu doğru değildir.

2.2.6. Dünyevi Yasalar-Uhrevi Yasalar

İbn Haldûn, insanların koyduğu siyasi hükümler ve yasalarla Şeriat yasalarını karşılaştırdığı bir yerde “(insanların koyduğu) siyasi hükümlerle sadece dünyevi fayda ve çıkarlar gözetilir” dedikten sonra, bu sözünü desteklemek maksadıyla bir âyette yer alan “Onlar, dünya hayatının görünen yüzünü bilirler.”⁵⁷ ifadesine yer verir.⁵⁸ Yukarıda olduğu gibi bu cümle de sadece lafzi uyuşmadan dolayı iktibas yapılmış görünmektedir. Zira âyette insanların devlet yönetimi açısından ortaya koyduğu hükümler veya sistemler söz konusu edilmemekte, âhireti umursamayan müşrik zihniyetli insanların dünyaya dalıp gitmeleri eleştirilmektedir.⁵⁹

2.2.7. Kadı Huzurunda Durma Mesafesi

Muhyiddîn el-Kâfiyeci (ö. 879/1474), *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm* isimli risalesinde, kaza ve hüküm meclisinde kadı ile davalı-davacının arasında olması gereken mesafeyle ilgili şunları söyler: “Kitâbu'l-kazâ’da (Yargılama Hükümleri Bölümü) zikredildiği üzere, davalı ve davacı kadı’nın huzurunda iken kazâ ve hüküm meclisine saygı gereği dizlerinin üzerine oturmalıdırlar. Taraflarla kadı arasında takriben iki zirâ’ kadar mesafe bulunmalıdır. Bunlar, öğrenci ile hoca arasında ve

⁵⁴ Ahzâb 33/38.

⁵⁵ Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbîlî İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408), 1/238.

⁵⁶ et-Taberî, *Câmi’u'l-Beyân*, 20/276.

⁵⁷ er-Rûm 30/7.

⁵⁸ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/238.

⁵⁹ et-Taberî, *Câmi’u'l-Beyân*, 20/75.

reâyâ ile devlet başkanı arasındaki ilişkilerde de geçerli olan ilkelerdir. Allâh Teâlâ şöyle buyurur:⁶⁰ “(Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu.”⁶¹

Hâlbuki bu âyet Rasûlullâh'ın Cebrail ile buluştuğunu ve ondan vahiy aldığını etkili/vurgulu bir biçimde anlatma sadedinde, birbirlerine ne kadar yakınlaştıklarından bahsetmektedir. Rasûlullâh ile Cebrail'in bu derece yakınlaşmış olmaları, onun kesinlikle vahiy aldığı hususunda muhatapları ikna etmek için bir delil olarak kullanılmaktadır.⁶² Dolayısıyla âyet Kâfiyecî'nin yansıtmaya çalıştığı gibi üst-üst ilişkisini düzenleme hakkında bir kural vazetmediği gibi bu konuyla hiç ilgilenmemektedir.

2.2.8. Kadılıktan Uzak Durmayı Tavsiye Eden Âyetler

Kâfiyecî'nin âyetleri ilginç bir şekilde değerlendirdiği başka bir yer de, insanlara kadılık görevinden uzak durmalarının tavsiye edilmesidir. Ona göre bazı âyetlerde buna yönelik tavsiye anlamı vardır: “İlk olarak kadılıktan uzak durulmasını salık veren ve buna karşı uyarıda bulunan unsurları açıklayalım. Allâh Teâlâ'nın şu âyetleri bu türden anlamlar ihtiva etmektedir:⁶³ “Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olursanız yoldan sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allâh'adır. O zaman Allâh size yaptıklarınızı haber verecektir.”⁶⁴ “Ey iman edenler! Allâh'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Allâh'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allâh, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁶⁵

Açıktır ki bu âyetlerde kadılıkla ilgili herhangi bir mâna saklı değildir. Buralarda, müşriklerin imana gelip gelmemesinin Müslümanları çok fazla ilgilendirmemesi gerektiği yönünde bir çeşit uyarı vardır. Özellikle ilk âyetin müminlerin, iman çağrısına olumlu karşılık vermemekte direnen ve kötülükler içinde yüzmeye devam eden inkârcıların durumuna üzülmeleri üzerine nâzil olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁶

2.2.9. Kadılığı Özendiren Âyetler

Kâfiyecî, kadılığın yerildiği gibi özendirildiğini de âyetlere dayandırmakta bir sakınca görmemiştir: “Kadılığın özendirilip teşvik edilmesini açıklamaya gelince,

⁶⁰ Muhyiddîn el-Kâfiyecî, *Seyfü'l-Mülûk/Seyfü'l-Kudât: Kâfiyecî'nin Siyâsetnâmeleri*, çev. Nail Okuyucu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 110.

⁶¹ en-Necm 53/9.

⁶² Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984), 27/97; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 2/76.

⁶³ el-Kâfiyecî, *Seyfü'l-Mülûk*, 214.

⁶⁴ el-Mâide 5/105.

⁶⁵ el-Haşr 59/18.

⁶⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/350.

Allâh Teâlâ'nın şu âyetleri bu türden anlamlar ihtiva etmektedir:⁶⁷ “Ancak Allâh'ın lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevinsinler. Bu, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır.”⁶⁸; “Çalışanlar böylesi için çalışsınlar!”⁶⁹

Bu âyetlerde insanların teşviki söz konusu edilebilir fakat meselenin kadılıkla ilgisi yoktur. İlk âyetin hemen öncesinde, insanlara Allâh'tan kalplere şifa, mü'minlere bir hidayet ve rahmet kaynağı olarak öğütler geldiği söylenmekte, sonrasında ise sevinilecek şeyin bu olduğu belirtilmektedir. İkinci âyet ise cehennemden kurtulan bir kimsenin sevincinin anlatıldığı bir bağlamdadır ve neticede böyle bir kurtuluş için çalışılması gerektiği vurgulanmaktadır.

2.2.10. Cinler ve İnsanlardan Elçiler Gönderilmesi

Kâdı Hüseyin b. Hasan (ö. 936/1529'dan sonra), *Letâifü'l-Efkâr* isimli siyâsetnâme türü eserinde kimi zaman âyetleri bağlamının tamamen dışına çıkararak kullanmaktadır. Mesela cinler ve insanlardan elçiler gönderilmesinden bahsettiği yerde şu ifadeler yer verir: “Muhakkikler şöyle söyler: “Cinler mükelleftirler ancak peygamberleri insanlardandır.” Eğer böyle ise şu âyetin anlamı nasıl anlaşılacaktır: “İnsanları ve cinleri yalnızca bana ibadet etmeleri için yarattım.”⁷⁰ Bize göre hem cin hem de insanlardan elçiler gönderilir. Şu âyet buna delâlet eder:⁷¹ “O ikisinden inci ve mercan çıkar.”⁷²

Belli ki âyetteki inci ve mercan ifadeleri istiare yoluyla cin ve insanlar için gönderilen elçilere hamledilmektedir. Fakat bu çok uzak bir te'vil ve delillendirmedir. Çünkü bu âyet, Allâh'ın sayısız nimetlerinin peş peşe zikredildiği bir bağlamda yer almakta olup içinden inci ve mercan çıkarılan iki deniz/su ve bunların birbirine karışmaması da aynı konunun bir parçasıdır.⁷³

2.2.11. Allâh'ın Sultanlara Nimeti

Tuhfetü'l-Memlûk isimli eserde Allâh'ın sultanları halîfe yapmakla nimetlendirdiğinden bahisle şöyle denilmektedir: “Yine Allâh (cc) sultanların halîfe olmasındaki nimetini zikretmiş ve şöyle buyurmuştur:⁷⁴ “Sizi yeryüzünün halîfeleri

⁶⁷ el-Kâfiyecî, *Seyfü'l-Mülûk*, 218.

⁶⁸ Yûnus, 10/58.

⁶⁹ es-Saffât, 37/61.

⁷⁰ ez-Zâriyât 51/56.

⁷¹ Kâdı Hüseyin b. Hasan, *Letâifü'l-Efkâr: Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi*, çev. Özgür Kavak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 392.

⁷² er-Rahmân 55/22.

⁷³ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 6/95.

⁷⁴ Anonim, *Tuhfetü'l-Memlûk*, 63.

yapan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan odur."⁷⁵

Belirtmek gerekir ki bahsi geçen âyette siyâsi anlamda halifelikten değil "peşi sıra/ardından gelmek" anlamında halifelikten bahsedilmektedir. Nitekim müfessirler de âyetteki cümleyle ilgili olarak insanların cinlerden sonra yeryüzüne gelmesi, her dönemin halkının önceki dönemin halkından sonra gelmesi, birbirleriyle yardımlaşarak anlaşabilsinler diye bazısının diğerinden sonra getirilmesi ve Müslümanların diğer bütün ümmetlerden sonra gelen ümmet olması gibi görüşler serdetmişlerdir.⁷⁶ Dolayısıyla âyetteki "halife" kelimesini hükümdâr mânasında kullanmak sadece onun lafzının umumluğunu göz önünde bulundurup siyakını dikkate almamak yoluyla olabilir.

2.2.12. Hükümdarın İstihbarat Toplaması

Mâverdî'nin, daha önce bahsi geçen siyâsetnâmesinde hükümdarın istihbarat edinmek için casuslar görevlendirmesi ve bu hususta çeşitli tekniklere başvurmasının temel dayanağı olarak şu âyetler zikredilmektedir:⁷⁷

*"Yoksa onlar, bizim kendilerinin sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar? Hayır, öyle değil; yanlarındaki elçilerimiz (hafaza melekleri de) yazmaktadırlar."*⁷⁸

*"Şunu iyi bilin ki üzerinizde bekçiler, değerli yazıcılar vardır; onlar, yapmakta olduklarınızı bilir."*⁷⁹

*"İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın."*⁸⁰

Esasında bu âyetlerde Allâh Teâlâ'nın öncelikle müşriklerin isyankârlıklarına eşlik eden vurdumduymazlıklarına yönelik tehditleri söz konusudur.⁸¹ Bununla birlikte âyetlerin âhiretteki mükâfat ve ceza için bütün insanların yapıp etmelerinin kaydedilmesinden ve bunun da Allâh'ın kudretine bir vurgu anlamı taşıdığından bahsettiği de söylenebilir. Fakat Allâh'ın koyduğu bu yasadan (sünnetullah) hareketle hükümdarın da halkını casuslar aracılığıyla dinlemesi/gözetlemesi gerektiğini söylemek sadece âyetlerin tabii bağlamını göz ardı etmek mânasına gelmemekte aynı zamanda Allâh ve sultanın idareciliği bir anlamda eşitlenmiş gibi olmaktadır. Her ne

⁷⁵ el-En'âm 6/165.

⁷⁶ el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 2/196-197.

⁷⁷ Anonim, *Tuhfetü'l-Memlûk*, 98.

⁷⁸ ez-Zuhrûf 43/80.

⁷⁹ el-İnfîtâr 82/10-12.

⁸⁰ Kaf 50/18.

⁸¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 26/303.

kadar Mâverdî bunu “Allâh’ın edebiyatla edeplenme” olarak açıklasa da⁸² esasında bu ve benzeri durumlar İslam siyâset düşüncesine göre siyâsetin merkezinde yer alan ve Allâh/Tanrı tarafından görevlendirilen hükümdara bakış açısıyla ilgilidir. Denilebilir ki, bu bakış açısını en iyi yansıtan, sultanın Allâh’ın yeryüzündeki gölgesi olduğu düşüncesidir.⁸³

2.2.13. Hükümdarın Sır Saklaması

Yine Mâverdî, hükümdarın sır saklaması ve sırrını kimseye söylememesi gerektiğini örneklendirirken Allâh Teâlâ’nın kendini “*O bütün gaybı bilir. Fakat gaybını hiç kimseye açmaz.*”⁸⁴ şeklinde tavsif ettiği âyeti ve Hz. Yakub’un oğlu Yûsuf’a rüyasını kardeşlerine anlatmamasını tembihlediğini bildiren âyeti⁸⁵ kullanır. Ona göre Allâh nasıl ki bütün kullarının en gizli sırlarına muttali olduğu halde onların ayıplarını ortaya dökmüyor ve gizliliklerini açığa vurmuyorsa, sultan da bulunduğu bu yüce makamda kendini sır saklamaya alıştırmalı ve sırrına kimseyi ortak etmemelidir.⁸⁶

Hükümdarın özellikle stratejik konulardaki fikir ve kararlarını yahut bulunduğu konum itibarıyla doğal olarak kendisine ulaştırılan bilgileri herkesle paylaşmaması elbette gerekli ve önemlidir. Fakat bu hususun Allâh’ın gaybı bilmesi ve gaybını dilediğinden başkasına bildirmemesiyle ilgisinin kurulması pek yerinde değildir. Çünkü Allâh’ın bu vasfı onun sır tutmasıyla değil, insanlardan birini peygamber seçmesi ve ona vahyetmesiyle ilgilidir.⁸⁷

2.2.14. Hükümdarın Adamları Üzerindeki Gücü

Nizâmülmülk (ö. 485/1092) hükümdarın ra’iyyeti (halkı) üzerinde etkili olabilmesi için öncelikle yakın çevresindeki adamları üzerinde otorite kurması gerektiğini dile getirirken Sâsânî Devleti’nin kurucusu ve destan kahramanı hükümdar Erdeşîr’in (226-240) şu sözünü nakleder: “Yakın çevresindeki adamlarını çekip çevirme gücüne sahip olmayan hükümdar, halkını ve raiyyetini asla yola getiremez.” Nizâmülmülk bu görüşü âyetle de delillendirmek amacıyla, “Bu hususta Hak Teâlâ şöyle buyuruyor” diyerek Şuarâ sûresindeki “*Yakın akrabalarımı uyar*”⁸⁸ âyetini zikreder.⁸⁹

⁸² el-Mâverdî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 214.

⁸³ Arslan, “Eski İnan Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler”, 245; Canatan, *Siyasetnâme Geleneği*, 10.

⁸⁴ el-Cinn 72/26.

⁸⁵ Yûsuf 12/ 5.

⁸⁶ el-Mâverdî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 139-140.

⁸⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenwîr*, 29/247-248.

⁸⁸ eş-Şuarâ 26/214.

⁸⁹ Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altan Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 44.

Mekke döneminin ortalarında indiği anlaşılan Şuarâ sûresindeki bu âyet Hz. Peygamber'e kendi yakınlarını uyarmasını emretmekle esasında onların İslâm daveti karşısında herhangi bir ayrıcalıkları olmadığını, Peygamber'e yakınlıklarına güvenip rahat edebileceklerini düşünmemeleri gerektiği mesajını vermiş gibidir. Nitekim âyetin nüzulünden sonra Hz. Peygamber yakın akrabalarına giderek onları uyarmış; kendilerini ateşten korumaları gerektiğini ve Allâh'ın huzurunda kendisinin onlar için bir şey yapamayacağını bildirmiştir.⁹⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere bir peygamberin kendi yakın çevresini imana girmeleri konusunda uyarmasıyla bir hükümdarın yakın çevresi üzerinde otorite kurması iki farklı alanla ilgili hususlardır. Dolayısıyla diğer örneklerde olduğu gibi burada da âyet daha ziyade lafzi anlamı göz önüne alınarak kullanılmış görünmektedir.

2.2.15. Elçinin Sorumluluğu

Nizâmülmülk civar devletlerden ülkeye gelecek elçilerin nasıl karşılanıp ağırlanacakları konusundan bahsederken elçilere çirkin davranılmaması gerektiğini, onların ülkelerinin hükümdarını temsil ettiklerini ve nihayetinde kendilerine verilen elçilik görevini yerine getirdiklerini söyler. Bu gerekliliği pekiştirmek maksadıyla da "Nitekim Allâh Teâlâ da Kitâb-ı Kerîm'inde şöyle buyurur" diyerek bir âyette geçen "Elçiye düşen, açık-seçik iletmekten başka bir şey değildir"⁹¹ ifadesini nakleder.⁹²

Kur'ân'da bu ifadenin (veya benzerlerinin) geçtiği diğer âyetlere de bakıldığında⁹³ buralarda genel olarak insanların Allâh'a ve Peygamber'e itaate çağrıldığı, Allâh'ın emirlerinin yerine getirilmemesi halinde bunun olumsuz sonuçlarıyla karşılaşılacağı vurgulandığı görülür. Nizâmülmülk'ün alıntıladığı âyetin tamamı da şöyledir: "De ki: Allâh'a da itaat edin, Rasulüne de itaat edin. Yan çizerseniz, o sadece kendisine yüklenenden, siz de sadece kendinize yüklenenden sorumlusunuz. Ona itaat ederseniz, doğru yolda gitmiş olursunuz. Elçiye düşen, açık-seçik iletmekten başka bir şey değildir." Görüldüğü gibi burada da esasen vahyin muhatabı olan insanlara yapmaları gerekenler hatırlatılmakta, mesajı reddetmeleri durumunda elçinin bunda herhangi bir sorumluluğu olmadığı, zira onun üzerine düşen görevi yerine getirdiği vurgulanmaktadır.⁹⁴ Dolayısıyla âyetlerdeki bu türden ifadeler uluslararası ilişkilerde elçilere iyi davranılması ve görevlerini yerine getirmeleri hususunda işlerinin kolaylaştırılmasıyla ilgili değildir.

⁹⁰ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19/405-406.

⁹¹ en-Nûr 24/54.

⁹² Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, 68.

⁹³ Mesela bk. Âl-i İmrân 3/20; el-Mâide 5/92, 98-99; en-Nahl 16/35, 82.

⁹⁴ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19/207; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, 8/435.

2.2.16. Hükümdarın Bir Tek Vezirinin Olması Gerektiği

Ebû Mansûr es-Se'âlibî (ö. 429/1038) *Tuhfetü'l-Vüzerâ* isimli siyâsetnâmesinde hükümdarların zaman zaman aynı anda birden çok veziri bulunduğunu, bunun yanlış bir karar olup ülke için tehlike arz ettiğini belirtir. Çünkü vezirlerin çok olması, karar vericilerin çokluğu sebebiyle ıslahtan ziyade ifsada yol açacaktır. Ona göre bu konuda yapılması gerekeni en güzel ve en doğru biçimde açıklayan söz Allâh Teâlâ'nın "Eğer yerde ve gökte Allâh'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök kesinlikle bozulup gitmişti"⁹⁵ sözüdür. Vezirlik hükümdarlığı takip ettiği için, nasıl ki bir ülkede aynı anda iki hükümdar olması uygun değilse, aynı şekilde iki vezir olması da uygun değildir.⁹⁶

Burada da esasen İslâm siyâset düşüncesinde yer alan, hükümdarın yeryüzündeki en üstün yönetici olması açısından Allâh'a benzetilmesi yaklaşımıyla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu yaklaşım sebebiyle muhal ve mümkün olan aynileştirilebilmekte ve bunun için de âyetler sadece lafzen değerlendirilip delil yahut hareket noktası olarak kullanılabilir. Allâh'ın birden çok olması –en azından İslâm söz konusu olduğunda- muhaldir. Bahsi geçen âyette Allâh bu muhal durumu özellikle müşriklerin daha kolay anlayacağı biçimde örneklendirerek anlatmaktadır.⁹⁷ Hükümdarın yahut halifenin aynı anda birden çok olması ise –pratikte örneği az olsa da- netice itibariyle mümkün bir durumdur. Nitekim bir dönem Abbâsî hilâfetinin yanında Şîî-Fâtımî ve ardından Endülüs Emevî halifeliliğinin ortaya çıkışı İslâm dünyasında fiilî olarak aynı anda üç halifenin varlığı sonucunu doğurmuştur.⁹⁸ Dolayısıyla şirk düşüncesinin etkin bir biçimde eleştirildiği ve kadir-i mutlak ilahın tek olmasının gerekliliğinin temellendirildiği bir âyeti tamamen dünyevi olan hükümdarlık –yahut burada olduğu gibi vezirlik- için hareket noktası kabul etmek, âyetin mefhumuna bakmayıp sadece lafzına itibar etmek anlamına gelmektedir.

⁹⁵ el-Enbiyâ 21/22.

⁹⁶ Ebû Mansûr Abdümelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, thk. Sa'd Ebû Diye (Amman: Dâru'l-Beşîr, 1994), 29. Ayrıca bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 60. Başka bir siyâsetnâmede bir beldede tek bir sultanın olması gerektiği hususu yine aynı âyetle ilişkilendirilmekte ve şöyle denmektedir: "Nasıl ki bir ülkede iki sultanın bulunması uygun değilse, aynı şekilde varlık için iki ilahın olması da uygun olmayacaktır. Allâh Teâlâ şöyle buyurur: "Eğer yerde ve gökte Allâh'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök kesinlikle bozulup gitmişti." İbn Cemâa, *Tahrîru'l-Ahkâm*, 74.

⁹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/39.

⁹⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/497.

2.2.17. Müslümanların Zimmînin Yönetimine Verilmesi

Bir siyâsetnâmede çeşitli yönetim makamlarına tayin edilecek kimselerden bahsedilirken, Müslümanların zimmînin [İslâm beldesinde yaşayan gayri müslim tebaa] yönetimine verilmesinin caiz olmadığı söylenmektedir. Buna göre, zimmî bir kimse sadece diğer zimmîlerden alınacak cizye yahut müşrik tüccarlardan toplanacak vergiler için görevlendirilebilir. Müslümanlardan toplanacak haraç, öşür ve benzeri vergiler için yahut başka herhangi bir hususta Müslümanlar bir zimmînin yönetimine verilemez. Çünkü Allâh Teâlâ “*Allâh kâfirler için müminler aleyhine asla bir yol (سَبِيلًا) vermeyecektir.*”⁹⁹ ve “*Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır.*”¹⁰⁰ buyurmuştur. Kim bir Müslümanı bir zimmînin yönetimine verirse o onun aleyhine bir yol vermiş demektir.¹⁰¹

İbn Abbâs ve Süddî gibi erken dönem müfessirlerine bakıldığında ilk âyetteki ifade Allâh'ın kıyamet günü mü'minlerin aleyhine olarak kâfirler için bir “hüccet” vermeyeceğinden bahsetmektedir.¹⁰² İbn Âşûr ise burada tamamen dünyevi bir vaadin söz konusu olduğunu, buna göre mü'minlerin asla kâfirlerin boyunduruğuna girmeyeceğini söylemektedir. O, bu durumun tarihsel olarak Peygamber dönemi mü'minleri için geçerli olduğunu, sonraki mü'minler için ise onlar gerçek manada mü'min oldukları müddetçe yine geçerli olacağını belirtmektedir.¹⁰³ Her hâlükârda âyetteki ifadeden Müslümanların idaresindeki bir devlette bir gayri müslimin – müslümanları idare edeceği- herhangi bir göreve getirilmemesi gerektiği sonucunu çıkarmak ancak zorlamayla mümkün olacaktır. Kaldı ki gerekli şartları taşıdığı zaman bir zimmînin böyle bir göreve getirilmesinde herhangi bir mahzur da bulunmasa gerektir.

İkinci âyetin bulunduğu bağlam da bir anlamda uluslararası ilişkilerden bahsetmekte ve Müslümanların toplum olarak gayri müslimlerle ilişkisi üzerine konuşmaktadır.¹⁰⁴ Dolayısıyla buradan da müslüman ülke vatandaşı olan bir gayri müslimin idari göreve getirilemeyeceği anlamını çıkarmak zorlama olacaktır.

⁹⁹ en-Nisâ 4/141.

¹⁰⁰ el-Mâide 5/51.

¹⁰¹ İbn Cemâa, *Tahrîru'l-Ahkâm*, 146-147.

¹⁰² et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 9/327-328.

¹⁰³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/238.

¹⁰⁴ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 10/398; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/642; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 6/228-229.

2.2.18. Sultanın İyiliğinin/Kötülüğünün Halka Sirayet Etmesi

Endülüslü âlim İbnü'l-Ezrak (ö. 896/1491) siyâsetnâmesinde hükümdarla halkı arasındaki etkileşimden bahsederek, hükümdarın iyi yahut kötü oluşunun halka da sirayet edeceğini, hatta bu sebeple “halk hükümdarının dini üzeredir” şeklinde bir deyişin olduğunu belirtir. Hükümdarın iyi oluşuyla ülkenin bereketleneceğini, kötü oluşuyla da ülkede her yönden bozulmanın meydana geleceğini belirten İbnü'l-Ezrak bu sözlerinin devamında “Allâh Teâlâ buyurur ki” diyerek şu âyet parçasını nakleder:¹⁰⁵ “*O ülkelerin halkları inansalar ve sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık.*”¹⁰⁶

Bu âyet esasen peygamberin tebliğ ettiklerine karşı inkârcı bir tutum takınan belde halklarından bahsetmektedir. Nitekim âyetin burada yer verilmeyen bölümünde “*fakat yalan saydılar, biz de ettikleri yüzünden onları yakalayırverdik*” ifadesi bulunmaktadır. Bu sebeple müfessirler de meseleyi kendilerine peygamber gönderilen ve peygambere iman yerine onu reddedip yalan sayan topluluklarla ilişkilendirmişlerdir.¹⁰⁷ Dolayısıyla bu âyeti bir ülkenin hükümdarıyla halkı arasındaki ilişki bağlamında okumak âyetin bağlamını dikkate almadan sadece belli bölümünün lafzını göz önünde bulundurmamak olacaktır.

SONUÇ

İslâm siyâset düşüncesi literatürünün önemli bir kısmını siyâsetnâme/nasihâtname geleneği oluşturmaktadır. Erken dönemlerden itibaren kaleme alınmaya başlanan siyâsetnâmeler, devlet yönetimini, devlet işlerinin nasıl yürütülmesi gerektiğini, yöneticilerin ve tebaanın karşılıklı sorumluluk ve haklarını ele alan eserlerdir. Bu eserlerde hem devletin ve siyâsi hayatın bizzat karşılaştığı zorluklar ve bunların çözümleri hem de ideal bir siyâsi işleyişin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuştur.

İslâm siyâset düşüncesini şekillendiren temel unsurun vahiy olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar siyâsi literatür ve uygulamalarda hem İslam öncesi birikimlerden hem de yaşanan ortamdan etkilenme söz konusu olsa da pergelin sabit ayağının vahyin üzerinde durduğu söylenebilir. Vahiy ve onun pratize edilmiş şekli olan Sünnet, İslâm siyâset düşüncesinde belirleyici unsurdur. Bu belirleyicilik özellikle Kur’ân söz konusu olduğu zaman daha ziyade ilkeler ve genel karakteristik açısından öne çıkmaktadır. Bu açıdan, İslâm siyâset düşüncesinin belkemiğini oluşturan adalet, emanet, ehliyet gibi temel ilkelerin Kur’ân tarafından sıklıkla vurguladığını ve emredildiğini söylemek mümkündür.

¹⁰⁵ İbnü'l-Ezrak, *Bedâi'u's-Silk fî Tabâi'i'l-Mülk*, 86.

¹⁰⁶ el-A'râf 7/96.

¹⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/133.

İslâm siyâset düşüncesini oluşturan literatürün diğer kısımlarında olduğu gibi siyâsetnâme/nasihât-nâmelerde de gerek görüldükçe naslardan destek aranmıştır. Bu sebeple ele alınan konu bağlamında âyetlerden deliller getirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, genel olarak siyâset düşüncesi literatüründe âyetler kimi zaman konuşmadıkları hususlarda da siyâsi alana çekilmiş görünmektedir. Bu durum siyâsi-itikadi mezheplerin çatışmalarında görüldüğü gibi, politik tartışma ve çekişmelerde ve siyâsetnâmeler gibi eserlerde de kendini göstermektedir. Buralarda âyetler, mânâ, maksat ve mesajı bakımından ele alınan konuya uygun bir şekilde değerlendirildikleri gibi, sadece lafızları dikkate alınarak, bağlamı, dolayısıyla esas mânâsı ve verilmek istenen mesajı göz ardı edilerek de değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yukarıda bu iki kullanım biçiminin siyâsetnâmelerdeki bazı örneklerini sergilemeye çalıştık. Fakat bilmek gerekir ki genel mânâda siyâset alanında âyetlerin bu şekilde “konuşturularak” kullanılmasının örnekleri burada zikrettiğimizden çok daha fazladır. Görünen o ki Kur’ân adalet, meşveret, maslahat gibi genel ilkelerin dışında siyâsete belirgin bir destek sağlamadığı için, siyâsetle ilgilenenler âyetleri kendi arzularına göre konuşturmuş ve onlardan istediklerini alma yoluna gitmişlerdir.

Siyâsetnâme yazarlarını böyle bir tavra yönlendiren başlıca iki sebebin olduğunu söylemek mümkündür: Bunlardan ilki Kur’ân’ın etkili ve önemli bir meşruiyet kaynağı olmasıdır. Buna göre herhangi bir konu için Kur’ân’dan delil yahut destek ortaya konabilirse bu o konudaki haklılığın ispatı olacaktır. Kur’ân’ın doğrudan delil veya destek sunduğu konularda onun meşruiyet kaynağı oluşundan haklı olarak faydalanılmaktadır. Fakat böyle olmadığı durumlarda âyetler lafızlarındaki umumluk dikkate alınarak yahut bir şekilde te’vil edilerek kullanılmaktadır.

İkinci sebep ise siyâsetnâme yazarlarının Kur’ân’ın siyâset gibi önemli bir kurum hakkında hem genel hem de detaylı değerlendirmeler yaptığını kanaat getirmiş olmalarıdır. Birkaç istisna dışında, siyâsetnâmelerin ele aldıkları her konuyu -hadislerin yanında- âyetlerle süslemeleri bunu göstermektedir. Bu kanaate göre, daha az önemdeki bazı hususlarda bile söz söyleyen Kur’ân’ın, toplumsal yaşamı çeşitli yönlerden ve doğrudan etkileyen siyâset gibi önemli bir kurumla ilgili detaylı konuşmamış olması düşünülemez. Bundan dolayı âyetler ele alınan konularla bir şekilde ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir.

İncelediğimiz siyâsetnâmelerdeki âyet kullanımlarında dikkat çeken bir husus da yazarların sultanla Allâh arasında çeşitli yönlerden benzerlik kurup Allâh’ın kendi fiil ve sıfatlarıyla ilgili âyetleri sultanlarla ilgili olacak şekilde kullanmalarıdır. Verdiğimiz örneklerde de görüleceği gibi yazarlar hükümdara “melik” denmesi, sultanın/vezirin tek olması, sultanın sırrını kimseyle paylaşmaması, sultanın istihbarat toplaması vb. konularda âyetleri sultanla Allâh’ı benzeştirecek şekilde

kullanmışlardır. Bunun sebebi hiç şüphesiz klasik dönemdeki İslâm siyâset düşüncesinde var olan sultan/hükümdâr algısıdır. Bu algıya göre hükümdâr Allâh tarafından tayin edilmiş ve yeryüzündeki diğer insanlara göre en üst makamda yer alan bir kişidir. Allâh nasıl bütün kâinatın tek yöneticisiyse hükümdâr da ülkesinin en üstün güce sahip idarecisidir. Böyle düşünüldüğü için Allâh'la ilgili bazı âyetler rahatlıkla hükümdârla ilgili konularda delil ve destek olarak kullanılabilmiştir.

Gerek siyâsi mücadelelerde gerekse de siyâsetnâme türü eserlerde âyetlerin mâna ve mesajının değil de sadece lafzının dikkate alınarak kullanılması onların tabii ve tarihsel bağlamlarının göz ardı edildiği anlamına gelmektedir. Âyetler bu şekilde bağlamlarından çıkarılarak müellifin veya eserini takdim ettiği yöneticinin siyâset anlayışını destekleyecek şekilde yorumlanıp kullanılmaya çalışılmaktadır. Siyâset alanında pek yaygın olan bu yaklaşım kanaatimizce isabetli bir tavır değildir. Çünkü siyâsetle ilgilenen kimseler, bağlamını ve gerçekte ne söylediğini dikkate almaksızın âyetlere anlam yüklemeye veya onları destek olarak kullanmaya çalıştıkları zaman aşağı yukarı her siyasi anlayışı Kur'ân'a dayandırmak mümkün olabilecektir. Bu durum da açıkça, siyâset alanında Kur'ân'ın gösterdiği yolda yürümek yerine, yürünülen yolda Kur'ân'ı bir araç olarak kullanmak anlamına gelecektir.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Siyâsetnâme". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Siyâsetnâmelerin Klasik Kaynakları". Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5/2 (2004), 1-22.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel. thk. Şu'ayb el-Arnaûd vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Ahmed, Fuâd Abdulmün'im. Ebu'l-Hasen el-Mâverdı ve Kitâbu "Nasîhatü'l-Mülûk". İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, ts.
- Anonim. Tuhfetü'l-Memlûk. ed. Özgür Kavak. çev. Yakup Kara. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Arslan, Mahmut. "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyâsetnâmeler". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi 3/1 (1989), 231-262.
- Âşık Çelebi. Mi'râcü'l-Eyâle ve Minhacü'l-Adâle: Aşık Çelebi'nin Siyâsetnamesi (İnceleme-Tenkitli Metin). haz. Muhammed Usame Onuş-Abdurrahman Bulut-Ahmet Çelik. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, 2018.
- Atmaca, Veli. "Hadîsleri Bakımından Siyâsetnâmeler (I) (Siyâset ve Siyâsetnâmeler Hakkında Genel Bilgiler)". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5 [Prof. Dr. Şaban Kuzgun Armağanı] (2000), 357-370.
- Atmaca, Veli. "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (III) (Ebû'n-Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivâyetler)". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (2003), 45-58.
- Canatan, Kadir. İslâm Siyâset Düşüncesi ve Siyâsetnâme Geleneği. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-. es-Sihâh. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407.
- Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-. et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye. thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamd. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1428.
- Derze, Muhammed İzzet. et-Tefsîru'l-Hadîs. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383.

- Elmalılı Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979.
- Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b. Hüseyin el-. el-Ahkâmu's-Sultâniyye. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1421.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-. el-Kamûsu'l-Muhît. thk. Mektebu Tahkîki't-Türâs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk. haz. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409.
- Gündüzöz, Güldane - Gündüzöz, Soner. "Arap Edebiyatında İlk Siyâsetnâme Ahdü Mervân Üzerine". EKEV Akademi Dergisi XI/31 (2007), 217-232.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. Kitâbu'l-'Ayn. thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hayrbeyfî, Mahmûd b. İsmail b. İbrâhim el-. ed-Dürretü'l-Garra fî Nasîhati's-Selâtin ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ. Mekke : Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr. et-Tahrîr ve't-Tenvîr. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Cemâa, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm b. Sadullah. Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm. thk. Fuâd Abdulmün'im Ahmed. Doha: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1408.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbîlî. Târîhu İbn Haldûn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1408.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısrî. Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm. es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî Islâhî'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye. el-Memleketü'l-Arabiyyetu's-Su'ûdiyye: Vizâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1418.
- İbnü'l-Ezrak, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Asbahî el-Endelusî. Bedâi'u's-Silk fî Tabâi'i'l-Mülk. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Irak: Vizâretü'l-İ'lâm, ts.
- İbnü'l-Mevsilî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Rıdvân. Hüsnü's-Sülûk el-Hâfız Devleti'l-Mülûk. thk. Fuâd Abdulmünim Ahmed. Riyad: Dâru'l-Vatan, ts.

- Kâdı Hüseyin b. Hasan. Letâifü'l-Efkâr: Kâdı Hüseyin b. Hasan'ın Siyâsetnâmesi. çev. Özgür Kavak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Kâfiyecî, Muhyiddîn el-. Seyfü'l-Mülûk/Seyfü'l-Kudât: Kâfiyecî'nin Siyâsetnâmeleri. çev. Nail Okuyucu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Karaman vd., Hayreddin. Kur'an Yolu - Türkçe Meâl ve Tefsir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Kayapınar, Akif. "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım". İslâm Araştırmaları Dergisi 15 [İbn Haldun Özel Sayısı I] (2006), 83-114.
- Köse, Hızır Murat. "Siyaset". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/294-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Levend, Ağâh Sırrı. "Siyaset-nameler". Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 10/ (01 Ocak 1963), 167-194.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan el-. Siyaset Sanatı - Nasîhatü'l-Mülûk. çev. Mustafa Sarıbiyık. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. el-Ahkâmü's-Sultâniyye. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. en-Nüket ve'l-Uyûn. thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-. Nasîhatü'l-Mülûk. thk. Hızır Muhammed Hızır. Kuveyt : Mektebetü'l-Felah, 1983.
- Neyrîzî, Şihâb en-. Miiftâhu's-Sa'âde fî Kavâ'idi's-Siyâde. çev. Abdullah Dodangeh. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak. Siyâset-nâme. haz. Mehmet Altan Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Sultan". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sâbiû, Ebu'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl el-Harrânî es-. Rusûmu Dâri'l-Hilâfe. thk. Mîhâil Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 2. Basım, 1986.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-. Tuhfetü'l-Vüzerâ. thk. Sa'd Ebû Diye. Amman: Dâru'l-Beşîr, 1994.

- Şeyzerî, Ebû'n-Necîb Celalüddin Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah eş-. el-Menhecü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk. thk. Ali Abdullâh el-Mûsî. Zerka : Mektebetü'l-Menâr, 1987.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-. Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Tarsûsî, Necmeddîn et-. Tuhfetü't-Türk. çev. Muhammed Usame Onuş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Turtûşî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Velîd el-Fihri et-. Sirâcü'l-Mülûk. thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1414.
- Uğur, Ahmet. Osmanlı Siyasetnameleri. Ankara: Kültür ve Sanat Yayınları, ts.
- Uludağ, Süleyman. İslam Siyaset İlişkileri. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Uzun, Nihat. Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Yaman, Ahmet. İslâm Hukukunun Oluşum Süreçlerinde Siyâset Hukuk İlişkisi. Konya: Yediveren Yayınları, 2004.
- Yazar, Nurullah. "Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyâsetnâmelerden Yansımalar". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXIII/2 (2019), 891-909.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtezâ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî ez-. Tâcu'l-Arûs. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. el-Keşşâf. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.